

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА ХІХ–ХХ ст.: ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ, НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ

УДК 929(371.3+821.161)»18»

Ю. А. Святець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ ГОГОЛЬ (1809–1852) ТА ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА УКРАЇНИ

Висвітлено викладацьку діяльність М. В. Гоголя. Досліджено основні педагогічні та дидактичні ідеї письменника, що знайшли відображення в його літературній творчості. Показано генетичний зв'язок педагогічних поглядів М. В. Гоголя з християнськими традиціями моральності та естетики. Визначено ключові дидактичні та педагогічні принципи, артикульовані письменником.

Ключові слова: географія, дидактика, історія, книжка, лекція, наочні засоби навчання, слухач, університет, учень, християнство.

Ю. А. Святець

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

НИКОЛАЙ ВАСИЛЬЕВИЧ ГОГОЛЬ (1809–1852) И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ УКРАИНЫ

Освещена преподавательская деятельность Н. В. Гоголя. Исследованы основные педагогические и дидактические идеи писателя, нашедшие отображение в его литературном творчестве. Показана генетическая связь педагогических взглядов Н. В. Гоголя с христианскими традициями моральности и эстетики. Определены ключевые дидактические и педагогические принципы, артикулированные писателем.

Ключевые слова: география, дидактика, история, книга, лекция, наглядные средства обучения, слушатель, университет, ученик, христианство.

Yu. A. Svyatets

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**MYKOLA VASYLOVYCH GOGOL (1809–1852)
AND PEDAGOGICAL THOUGHT OF UKRAINE**

M. V. Gogol's teaching activity at Patriotic institute and the St. Petersburg university is shined. The characteristic of teachers and young Mykola's schoolmates in school days is provided. Sources of pedagogical ideas of M. V. Gogol in the developed education system at the Russian school of the 19th century are shown. The main pedagogical and didactic ideas of the writer which have found display in his literary creativity are investigated. Creative function of the identity of the teacher in the course of training is shown. It is specified belief of the writer in an organizing and making active role of dialogue training and the trainee in informative process. Cognitive value which M. V. Gogol allocated for evident tutorials is defined. The genetic linkage of pedagogical views of M. V. Gogol with Christian traditions of morality and an esthetics is shown. It is specified a conclusion of the writer about permanence of knowledge and education. Value which M. V. Gogol allocated for independent work of the trainee, individual creative judgment and development of a subject of knowledge, preservation of interest and receiving pleasure from acquisition of knowledge is found out. The key didactic and pedagogical principles articulated by M. V. Gogol are defined: «from the general to concrete», «from simple to difficult», «from known to the unknown». The logical structure of the didactics based on complete and comprehensive idea of the world is opened. Gogol's belief in a pedagogical role of historical knowledge which promotes formation of an accurate civic stand of the pupil on the basis of development of historical experience is revealed. Motives of refusal of M. V. Gogol from teaching activity and the subsequent its concentration on fiction as means to inform the main problems of education to broad masses modern to it societies are defined.

Key words: geography, didactics, history, book, lecture, evident tutorials, listener, university, pupil, Christianity.

*Тут я не нахожу ничего странного,
если и ученик по окончании своего ученья
спешит сказать благодарственное слово учителю.
Гоголь Н. В. <Авторская исповедь>*

Микола Васильович Гоголь – видатна особистість XIX ст. В Україні та Росії не припиняються дискусії стосовно того, до якої традиції віднести його творчість – української чи російської. Зазвичай його ім'я пов'язують з літературною або духовною діяльністю. А між тим у біографії М. В. Гоголя-Яновського певний період життя був пов'язаний з педагогічною діяльністю та викладанням історичних дисциплін. Зокрема, у п'ятому випуску *«Журналу народного просвещения»* за

1835 р. у повідомленні про публічні курси, що читалися у 1834–1835 рр. у російських університетах, у частині щодо Санкт-Петербурзького університету можна прочитати: «*Ад'юнкть Гоголь-Яновскій – Древнюю (2 ч.) и Среднюю Историю (4 ч.), по собственнымъ запискамъ*» [7, с. 317].

Навесні – влітку 1834 р. М. В. Гоголь клопотався про отримання роботи на кафедрі всесвітньої і російської історії та статистики на філософському факультеті [21] створюваного Імператорського університету Св. Володимира у Києві [2; 16; 19; 23]. У зв'язку з цим у період з 28 травня по 8 червня 1834 р. М. В. Гоголь написав статтю «Про середні віки» [18]. Дещо раніше в «*Журнале народного просвещения*» був опублікований його «План викладання всесвітньої історії» [12]. Проте, ймовірно, не без участі Міністра Народної Просвіти графа Сергія Семеновича Уварова (1786–1855), попечитель Санкт-Петербурзького навчального округу князь Михайло Олександрович Дондуков-Корсаков (1794–1869) запропонував Миколі Васильовичу місце ад'юнкт-професора всесвітньої історії у Петербурзькому університеті, куди і був призначений 19 червня 1834 р. [1].

У даній статті не ставитися за мету з'ясувати концепти М. В. Гоголя щодо всесвітньої чи української історії. Цей аспект певною мірою був предметом вивчення істориків. Зокрема, професор В. Т. Сиротенко, який певний час працював на кафедрі загальної історії Дніпропетровського державного університету, наприкінці 1980-х рр. проаналізував погляди Миколи Васильовича на історію середніх віків [22]. Метою цієї статті є висвітлення основних положень педагогічної думки, які у своїх працях та листах висловив М. В. Гоголь.

З досліджень біографії М. В. Гоголя відомо, що його з самого дитинства батьки (особливо віруюча мати) намагалася прилучити до релігійної освіти. З однієї з перших біографічних розвідок довідуємося: «Гоголь здобув початкове виховання у Полтавському повітовому училищі, по закінченні якого перебував два роки у першому класі Полтавської гімназії, а звідти вже вступив своєкоштным пансіонером, а за рік казеннокоштным вихованцем до Гімназії Вищих Наук Князя Безбородька» (згодом Ніжинського ліцею) [20, с. 11], де він провчився з травня 1821 по червень 1828 р. [16, стб. VIII].

Творчість М. В. Гоголя дозволяє дійти висновку про те, що роки перебування у гімназіях сформували доволі скептичне його ставлення до результативності системи навчання. Будучи ще з малих літ іронічною людиною, він свої враження про тогочасну освіту неодноразово висловлював на сторінках літературних творів, а оцінки вкладав у уста своїх героїв. «Вчені люди» у ті часи сприймалися часто-густо як божевільні. Згадаймо *Городничого* з п'єси «Ревізор», який характеризував вчителя історії як невірноважену особу, що так захопив-

ся викладенням матеріалу, перебравши на себе роль Александра Македонського, «сбежал с кафедры и, что силы есть, хватъ стулом об пол. Оно, конечно, Александр Македонский герой, но зачем же стулья ломать? от этого убыток казне» [8, с. 384]. Той же *Городничий* загалом був прямолінійним в оцінці вчительської праці: «А вот вам, Лука Лукич, так, как смотрителю учебных заведений, нужно позаботиться особенно насчет учителей. Они люди, конечно, ученые и воспитывались в разных коллегиях, но имеют очень странные поступки, натурально неразлучные с ученым званием» [8, с. 383]. Відповідно й ставлення до навчання було не завжди відповідальним. Знаменитий персонаж гоголівської бувальщини Тарас Бульба «бранил всю ученость и советовал, как мы уже видели, детям вовсе не заниматься ею» [10, с. 197], але тим не менше своїх синів по досягненні ними дванадцятирічного віку відправив до Київської академії не задля того, щоб діти були освіченими, а тому, що це було певною модою серед старшини, бо «все почетные сановники тогдашнего времени считали необходимою дать воспитание своим детям, хотя это делалось с тем, чтобы после совершенно позабыть его» [11, с. 197]. Навчання вважалось даремним витрачанням часу. Так Остап, старший син Тараса Бульби, у перший же рік втік з навчання. Чотири рази він втівав, закопував буквар у землю, але після покарання йому купували новий і знову відряджали до навчання [11, с. 197]. Можна навести приклади й з низки інших творів.

Цікаво, що й наставники М. В. Гоголя вважали, що їм не вдалося чогось навчити майбутнього майстра слова. Один з учителів Ніжинської гімназії Кульжинський зауважував: «не тільки у мене, а і в інших товаришів він (Гоголь) справді нічого не навчився. Школа привчила його лише до якоїсь логічної формальності й послідовності понять та думок, а більше нічим він нам не зобов'язаний. Це був талант, який не був розпізнаний школою та, правду кажучи, не бажав або не вмів зізнатися школі»¹ [24, стб. VIII–IX]. У першій біографічній розвідці М. В. Гоголя автор стверджував, що «Гоголь мало виніс пізнань з Ніженської Гімназії Вищих Наук, проте розвинувся в ній надзвичайно. Він майже зовсім не брався до уроків. Маючи відмінну пам'ять, він хапав на лекціях вершки та, позаймавшись перед екзаменами кілька днів, переходив до вищого класу» [20, с. 14]. У літературі другої половини XIX – початку XX ст. зазначалося, що в шкільні роки М. В. Гоголь не любив математики та іноземних мов [20, с. 14; 24, стб. IX]. Проте, в Атестаті про завершення повного курсу навчання Гімназії вищих наук князя Безбородька досягнення з французької мови оцінені як «дуже добрі», з німецької як «відмінні» («превосходные»),

¹Тут і далі переклад українською мій. – Ю. С.

навіть з латинської – «добрі». Лише з «чистої математики» досягнення були «посередні» («*средственные*») [20, с. 206]. Певне саме тому в «Думках про географію (для дитячого віку)» («*Мыслях о географии (для детского возраста)*») (1829 р.) учорашний гімназист М. В. Гоголь зауважував: «Не слід займатися нікчемним та нудним для вихованця обчисленням числа будинків, церков, хіба що в тому разі, коли воно за власними розмірами або за негативом виходить за межі категорії звичайного» [5, с. 168].

На початку 1829 р. М. В. Гоголь переїхав до Санкт-Петербурга [20, с. 34], де лише 10 квітня 1830 р. був прийнятий на службу до Департаменту уділів [20, с. 35]. Майже через рік за сприяння почесного члена Імператорської Академії наук, поета Василя Андрійовича Жуковського (1783–1852) Петро Олександрович Плетньов (1791–1866), поет, літературний критик, який був на той час інспектором Патріотичного інституту, виклопотав у імператора для Миколи Васильовича у цьому навчальному закладі посаду старшого вчителя історії (з 10 березня 1831 р.) [20, с. 42]. Водночас М. В. Гоголь був наставником у дітей дійсного таємного радника Олексія Васильовича Васильчикова (1772–1854) та генерал-лейтенанта (1832 р.) Петра Івановича Балабіна (1776–1856) [20, с. 42]. А в дуже короткий період з 19 червня 1834 р. [1, с. 689] до 1 січня 1836 р. [21, с. 53] на посаді ад'юнкт-професора читав лекції в Санкт-Петербурзькому університеті. Наприкінці 1835 р. нібито вийшла постанова, за якою М. В. Гоголь мав скласти іспит на здобуття ступеня доктора філософії задля здобуття посади професора [20, с. 53]. Проте він на той час схоже вже зробив вибір на користь літературної діяльності.

У літературі про М. В. Гоголя містяться суперечливі оцінки щодо його педагогічної діяльності. Дуже часто можна прочитати про його слабку дисциплінованість та недбале ставлення до занять. Але давати оцінки щодо певних вчинків цієї творчої особистості варто, на мій погляд, не ситуативно, а зробивши спробу осягнути його світоглядні тези. Певною мірою саме аналіз його поглядів на принципи виховання та навчання дозволять зрозуміти, чому М. В. Гоголь фактично здивився викладацькою казенною працею. Певною мірою зрозуміти, чому він подеколи різко змінював свій стиль життя та спрямованість занять можна ознайомившись з його листом «Правило життя у світі» («*Правило жития в мире*»): «В усіх наших починаннях та вчинках понад усе ми мусимо уникати одного найсильнішого ворога нашого. Ворог цей – нудьга. ... Нудьга породжує відчай, який є душевним самогубством, найжахливіше з усіх злодіянь, що вчиняє людина» [7, с. 301].

З іншого боку, він усвідомлював, що навчання не закінчується аудиторними лекціями і загалом не припиняється після отримання

атестату чи диплому – процес пізнання невпинний. У листі «Християнин крокує вперед» (*«Христианин идет вперед»*), адресованому як вважають фахівці одному з найближчих друзів М. В. Гоголя, поетові, критику, історикові літератури Степанові Петровичу Шевицькому (1806–1864), письменник висловив переконання, що вік не може бути перепорою на шляху пізнання: «Не думай, що ти вже старий для того, щоб навчатися, що сили твої досягли справжньої справжньої зрілості та розвитку та що характер і думка твоя здобули вже справжню форму й не можуть бути кращими. Для християнина немає завершеного курсу; він пожиттєвий учень й до самої труни учень» [12, с. 53]. М. В. Гоголь був упевнений у тому, що жодна людина не може бути настільки ж мудрою, як Творець, тому прагнення наблизитися до Божественної Істини потребує щоденної роботи над собою: «Але тільки-но уявить вона хоча б на мить, що навчання її завершене, й вона вже не учень, й образиться на чийсь урок або повчання, мудрість раптово у неї відбереться, й залишиться вона у п'ямі, немов цар Соломон у свої останні дні» [12, с. 55]. В епістолярії «Чотири листи до різних осіб щодо «Мертвих душ» (*«Четыре письма к разным лицам по поводу «Мертвых душ»*) М. В. Гоголь висловив упевненість: *«И это вздор, что выпустили глупые светские умники, будто человеку только и возможно воспитать себя, куда он в школе, а после уж и черты нельзя изменить в себе: только в глупой светской башке могла образоваться такая глупая мысль»* [13, с. 85]. До того ж, на думку письменника, самовдосконалення людини можливе тільки в тому разі, якщо вона перманентно перебуває у творчому пошуку, тренує свій інтелект роздумами над складними темами, бо «розум тоді швидше розвивається, коли сам пропонує собі величне й поетичне запитання» [6, с. 283].

Про прагматичність М. В. Гоголя щодо навчання, необхідність врахування суспільного статусу слухачів, свідчить його лист до невідомого респондента «Російського поміщика» (*«Русского помещика»*), в якому дописувач, певно пам'ятаючи про «науку» своїх шкільних років, коли навчання було певним тягарем для учня через необхідність засвоювати низку малопотрібних для життя дисциплін, висловив пораду щодо того, які ж книжки можуть зацікавити селян або справді можуть бути корисними та повчальними для них: «Навчати мужика грамоті задля того, щоб дати йому можливість читати абиякі книжечки, що видають для народу європейські людинолюбби, є дійсно дурниця. Найголовніше ж, що у мужику геть бракує на це часу» [9, с. 112–113].

У власних роздумах про роль книжки у процесі виховання трудаючого люду М. В. Гоголь висловлював думку про необхідність прищеплення йому насамперед християнської моралі: «Якщо ж у деко-

го справді вже зародиться бажання до грамоти, й при цьому зовсім не для того, щоб стати облудником-конторником, але задля того, щоб прочитати ті книги, в яких викладено Божий закон людині» [9, с. 113]. Загалом кажучи щодо ролі книжок в освіті М. В. Гоголь парадоксально висловлював (і не тільки в художніх творах) принаймні критичне ставлення. Певне він вважав, що текст книжки статичний, а життя динамічне – підручник ніколи не встигає за життям, а мудрість дається від Творця, а не від його творіння – грішної людини: «Я не сходив з моєю книгою на кафедру, вимагаючи, аби всі за нею навчалися» [3, с. 247].

У «Думках про географію» тоді ще викладач М. В. Гоголь зауважував, що вихованець загалом не мусить мати у себе книжки (підручника), аргументуючи це власним переконанням, що «вона, якою б не була, утискатиме його та позбавлятиме життя уяву [4, с. 265]. Він бачив мало користі від абиякого читання, якщо воно не було наслідком певного внутрішнього стимулу людини до пізнання, потреби у пошуку відповідей на реальні життєві питання: «Відстороненим читанням, роздумами та нескінченними слуханнями усіх курсів наук його [розум. – Ю. С.] примусиш лише дещо піти уперед», додаючи «іноді це навіть пригнічує його, перешкоджаючи його самотньому розвитку» [12, с. 55].

Проте було б несправедливо наголошувати на негачії М. В. Гоголем ролі книжки у вихованні. Мова, певно, має йти про ретельний добір книг з метою виховання й обмеженість її ролі на етапі опанування дитиною певних практичних знань, які вона може набувати особисто спостерігаючи, зіставляючи, узагальнюючи, розмірковуючи. Особливо, якщо йдеться про матеріальний світ. У разі ж ідеального простору, де відчуття поступаються почуттям, книжка (але не будь-яка) може стати своєрідною моделлю життєвих ситуацій для індивідуума: «Виховання має відбуватися у невпинних роздумах про власний обов'язок, у читанні тих книжок, де зображено людину в подібному до нашого стані, колі, суспільстві та званні, й за таких самих обставин...» [7, с. 300–301].

Річ у тім, що М. В. Гоголь вважав світ, в якому живе людина, справжньою книгою, відкритою для кожної людини, яка прагне пізнавати. На його думку «все стає для нього вчителем; увесь світ для нього учитель: найнікчемніший серед людей може бути йому за вчителя» [12, с. 55]. За критичного ставлення до себе та уважного спостереження за довколишнім світом, на переконання письменника, індивідуум спроможний наблизитися до осягнення світобудови: «З поради найпростішої здобуде він мудрість поради; найбезглуздіший предмет постане перед ним своїм мудрим боком, й увесь всесвіт перед ним постане як одна розгорнута книжка навчання: більше за інших черпати-

ме з неї скарбів, тому що більше за інших чутиме, що він учень» [12, с. 55]. Щоправда, М. В. Гоголь, будучи віруючою людиною, дедалі більше визнавав вартим уваги лише одного автора – Творця: «Я прийшов до своїх братів, співучнів як рівний їм співучень; приніс декілька зошитів, які встиг записати зі слів Того ж Учителя, у Якого ми всі вчимося; приніс на вибір, щоб всякий взяв, що кому згодиться... Я жодної нової науки не брався проповідувати. Як учень, що у дечому встиг більше за іншого, я бажав лише відкрити іншим, як найлегше вивчати уроки, що дає нам наш Учитель» [3, с. 247].

Певне такі його погляди стали наслідком усвідомлення обмеженості людського розуму перед безмежністю світу, а відтак переконаністю в тому, що розум є вторинним по відношенню до моралі, залежним від емоцій людини: «Він перебуває у незрівнянно більшій залежності від душевних станів: тільки-но зануртує пристрасть, він вже раптом чинить наосліп й безглуздо; якщо ж спокійна душа й не кипить ніяка пристрасть, він і сам прояснюється й чинить помірковано. Розум є незрівнянно вища спроможність, але його здобувають не інакше, ніж перемогою над пристрастями. Ним володіли лише ті люди, які не знехтували своїм внутрішнім вихованням» [12, с. 55]. Контроль над власними почуттями, на думку М. В. Гоголя, мають бути ключовим аспектом виховання особистості, яка сподівається досягти успіху в певній справі: «Бережи тебе Бог від запальності та гарячки, хоча б навіть у найменшому вираженні. Гнів ніде не доречний, а понад усе у справі правій, тому що затемнює й мутить його» [10, с. 53].

Маючи певний досвід педагогічної роботи в Патріотичному інституті та Санкт-Петербурзькому університеті М. В. Гоголь сформулював певні вимоги до викладача. У «Думках про географію (для дитячого віку)» він висловив рекомендації щодо ораторських здібностей наставника: «Мова викладача має бути захоплюючою, живописною; усі вражаючі місця розташування, величні явища природи мають бути описані яскравими фарбами» [5, с. 271]. Фактично задовго до появи такої науки, як інформатика, М. В. Гоголь осягнув сутність формування резонансного повідомлення, яке впливає на тривалість запам'ятовування та формування усталених знань: «Що діє сильно на уявлення, те не швидко виб'ється з голови. Оповідь його [викладача – Ю. С.] має бути подібною до оповіді мандрівника» [5, с. 271].

Аналогічні думки артикульовані і в проспекті «Про викладання загальної історії»: «Мова професора має бути захоплюючою, вогненною. Він повинен найбільшою мірою прикути увагу слухачів» [6, с. 274]. Микола Васильович вважав, що неухважність аудиторії під час лекції цілком лежить на відповідальності самого професора, оскільки він не був достатньо переконливим. Якоюсь мірою позиція М. В. Гоголя суголосна твердженню Макса Вебера, що професор, з'являючись

перед очі студентів в аудиторії має бути лідером, який веде допитливих молодих людей до знань. Письменник зауважував, що переконання професора мають бути на стільки непохитними, так виведені з самої природи, такі натуральні, щоб слухачі самі побачили істину перш ніж він остаточно продемонструє її [6, с. 275], відтак вважав, що на слухачів «шкідливий вплив відбувається внаслідок того, що мова професора в'яла, суха й не має тієї живості, яка не дає думкам і на хвилину розсипатися» [6, с. 274].

Навіть досягнення в науці мало означають для слухачів, якщо лектор неспроможний доступно викласти сутність питань та передати свої знання, концентруючи увагу на відповідному предметі заняття: «Тоді не врятує його сама вченість: його не слухатимуть; тоді жодні істини не справлять на слухачів впливу, тому що їхній вік є вік ентузіазму та сильних потрясінь» [6, с. 274]. Іншими словами, М. В. Гоголь інтуїтивно сформулював одну з вимог дієвості комунікації – активна участь у процесі обміну інформацією обох агентів – комуніканта та реципієнта, а інакше «відбувається те, що саме хибні думки, почуті ними стороною, але висловлені яскравою привабливою мовою, миттєво захоплять їх і вкажуть їм цілком хибний напрям» [6, с. 274].

Цікаво, що М. В. Гоголь висловлював думку про необхідність певного системного узагальнення матеріалу лекцій: «Кожна лекція професора неодмінно повинна мати цілісність та виглядати завершеною, щоб у розумі слухачів вона виглядала стрункою поемою; щоб вони бачили на початку, що вона має містити в собі й що завершує: через це вони самі у своїй оповіді завжди дотримуватимуться цілі й цілісності. А це є найнеобхіднішим в історії, де жодну подію не покинуто безцільно» [6, с. 275]. Воднораз зауважував на необхідності зважати на вік слухачів: «не слід залишати поза увагою, що вік слухачів є вік сильних вражень; і тому необхідно мати всю силу, всю привабливість, щоб спрямувати цей їхній ентузіазм на прекрасне та благородне; щоб оповідь професора дихала сама ентузіазмом» [6, с. 275]. Поряд з тим він закликав не зловживати деталізацією фактів, які відірвані від прагматики життя дитини, підлітка або юнака. Певно у своєму навчанні М. В. Гоголю довелося неодноразово відчувати розпач у перебігу навчання від невиправдано складного викладання матеріалу та, внаслідок цього, нудьгування, втрати інтересу до предмету вивчення. Ймовірно саме тому він наголошував: «Суворя аналітична систематика не може втриматись у голові підлітка, особливо, якщо вона розкладена до дрібниць. Дитина тоді тільки утримує систему, коли не бачить її очима, коли вона майстерно прихована від нього. Її система – зацікавленість, низка подій або низка описів. Все, що справді потрібно, що більшою мірою належить до нашого життя, що

найбільше можемо ми згодом пристосувати під себе, усе це вже цікаво» [5, с. 271].

Практичний досвід роботи з дітьми, природна спостережливість та допитливість митця, а також певна особиста рефлексія на методичку навчання у сучасних йому навчальних закладах дали підстави М. В. Гоголю для такого дидактичного зауваження: «Мені часто доводилося бути свідком, коли дитина, яку вважали не здатною ні до чого, ображена природою, – слухала з нерозважливою увагою жакливу казку, й на обличчі її, майже бездушному, не оживлюваному до того жодними почуттями участі, поперемінно проривалися риси стурбованості та переляку. Невже неможна задобрити таку увагу на користь науки?» [5, с. 271]. Отже в педагогічній практиці М. В. Гоголь наполегливо рекомендував уникати методик, які спричиняють нудгування в аудиторії, роблячи слухачів пасивними присутніми, й, навпаки, приділяти якомога більше уваги такому стилю роботи з учнями, який би захоплював їхню увагу, концентруючи пізнавальну діяльність на предметі вивчення.

Концентрацію уваги учня, на думку М. В. Гоголя, можна забезпечити ретельно дібраними переконливими за змістом прикладами з життя самих учнів, які можуть не тільки довести правильність теорій, а й продемонструвати практичну корисність у житті. Професор, вважав він, «не повинен обмежуватися тим, що його дехто розуміє; його мають розуміти всі» [5, с. 275]. І як людина з певним педагогічним досвідом М. В. Гоголь запропонував засіб для формування такого зацікавлення учнів питаннями, що викладаються в рамках певної дисципліни. На його думку, ніщо так не переконує в слушності думок вчителя, як ілюстрації, приклади з особистого практичного досвіду слухачів: «Щоб ставати доступнішим, він не повинен бути скупим на порівняння. Як часто зрозуміле ще більше пояснюється порівнянням! Й тому ці порівняння він мусить завжди брати з предметів найбільш відомих слухачам» [6, с. 275].

М. В. Гоголь висловив також пораду й щодо ораторського мистецтва викладача, певно розуміючи з власного досвіду, що аудіально складні речі не дуже добре сприймаються слухачем. Тому зміст лекції має бути зосереджений на ключових моментах теми без надмірного множення сутностей, що розпоршують увагу й розмивають сутність предмета вивчення. На його думку, професор «не повинен говорити надто багато, тому що цим втомлюється увага слухачів і тому що складність й великий надлишок предметів не дадуть можливості утримати усього в думках» [6, с. 275]. Власне і в цій пораді можна простежити ключовий принцип організації матеріалу, за який ратував М. В. Гоголь, – «від загального до конкретного», «від простого до складного», «від відомого буденного до прихованого корисного».

Воднораз спілкування вчителя з учнем має відбуватися у врівноваженому діалозі, в якому слід уникати надмірних емоцій та впливів буденного життя, зверхності викладача над слухачем. На думку М. В. Гоголя, «Істина, проголошена в гніві, дратує, а не прихилиє. Отже, виховати іншого й подати йому душевну істинну допомогу ми можемо тоді, коли досягли самі найвищої незлобистості, коли жодні образи не можуть образити нас» [7, с. 300]. Як бачимо, письменник був доволі вимогливим до самої особистості викладача, від терплячості, духовності, наполегливості, зрештою моральності якого залежав успіх такої діяльності, як виховання підростаючого покоління, навчання їх життєвої мудрості й практичної адаптованості до мінливого світу. Сам М. В. Гоголь, будучи православним, неодноразово зауважував, що дотримання християнських канонів дає гарне підґрунтя для формування врівноваженої розсудливої особистості викладача: «Тоді й розум наш отримує світло й може спостерігати вчинки інших, бачити їх огріхи й навчати нас, як позбуватися їх... На цьому ґрунтується й життя: вчитися самому й навчати інших...» [7, с. 300–301]. Імовірно, саме тому він наголошував на пріоритетності мистецтва як засобу навчання та виховання: «*Искусство и без того уже поученье*» [4, с. 247]. Особливе дидактичне значення письменник визнавав за літературою, обґрунтовуючи свою позицію тим, що «мовиться все, записується дещо, й тільки те, що необхідно... Все, що слід передати від батьків до синів як наука... Тому для того, щоб писати, необхідно мати або дуже багато відомостей та знань не загальних для усіх, тоді писання його будуть належати до сфери науки...» [15, с. 342].

Ознайомлення з творами М. В. Гоголя, присвячених викладанню двох дисциплін, що лежать у предметному просторі відмінних галузей знань – природничих (географія) та суспільних (історія), – дозволяє дійти висновку про те, що він мав певною мірою сформовану концепцію організації й викладання навчального матеріалу, дотримуваяся, вживаючи сучасну термінологію, системного підходу при вивченні предмету дисципліни. Можна простежити певні паралелі в його дидактичних концепціях, що ґрунтуються на методі «від загального до конкретного». Так, у «Думках щодо географії» М. В. Гоголь висловлював переконання, що учень має опанувати географію у два етапи, що відповідають різним періодам його віку. На початковому етапі він має ознайомитися лише із загальним нарисом усього світу, який би спричинив його зацікавлення та продемонстрував би всю велич географічного світу: «Нічого в подробицях; але лише самі чіткі риси, щоб він відчував, де зимно, де більше рослинності, де вища мануфактурність, де сильніша освіченість, де глибше невігластво, де нижча земля, де стрімкіші гори» [5, с. 265]. На наступному етапі, у старшому віці, учень має перейти від загальних уявлень на світ до дета-

лей географії: «розглянути у мікроскоп ті предмети, які дотепер бачив неозброєним оком. Тоді вже він довідається про всі винятки й переходи, менш різкі й більшою мірою сповнені тонкими відмінностями» [5, с. 265].

У проспекті викладання всесвітньої історії М. В. Гоголь так само пропонує розпочинати із загального огляду: «Перш за все вважаю за необхідне подати слухачам ескіз усієї історії людства, у небагатьох, але сильних словах й у невід'ємному зв'язку, щоб вони раптом охопили все те, про що почують, інакше вони не так швидко і не з такою ясністю осягнуть увесь механізм історії» [6, с. 275]. Такий спосіб подання матеріалу дозволяє, на думку письменника, сформувати цілісний образ історичного полотна: «Коли історія світу буде втримана у такому стислому, але вичерпному ескізі й події будуть так пов'язані між собою, тоді ніщо не вилетить з голови слухачів, й у розумі їхньому мимоволі складеться в ціле. Зрештою цей ескіз, набувши розвитку у більшому обсязі, складе повну історію людства» [6, с. 281]. Відтак М. В. Гоголь вважав за можливе перейти до викладання історії окремих частин світу, країн та народів: «Після викладення повної історії людства я мушу розглянути окремо історію усіх держав і народів, що складають великий механізм загальної історії» [6, с. 281]. Але деталізація матеріалу, на його думку, має подаватися на тих же засадах, що й при викладанні загального огляду світового поступу. Фактично можна простежити дотримання системного підходу до формалізації знань: «Натурально, та ж повнота, та ж цілісність повинна бути видна й тут в огляді кожного окремо» [6, с. 281].

Можна простежити певну спорідненість методик засвоєння знань з географії та всесвітньої історії, розроблених М. В. Гоголем. Пишучи про методику опанування географії, Микола Васильович пропонує спиратися на історичні факти: «у порядку частин світу я радив би ліпше прямувати за поступовим розвитком людства, отже разом з тим й за постійним відкриттям землі: розпочати з Азії, з його колиски, з його віку немовляти, перейти до Африки, до його полум'яного і водночас бруталного юнацтва, повернутися до Європи, до його швидкого прояву та зрілості розуму, зробити крок разом з ним до Америки, де розвинутий та владний, зустрівся він з первинним та чуттєвим, й завершити розкиданими неосяжним океаном островами» [6, с. 266]. Зауважимо, що в цьому проспекті не згадано ще про два континенти (Австралію та Антарктиду), які не вписувалися в авторську концепцію прогресуючого інтелекту світу, або ж їх розглядали саме як острови.

З іншого боку, зауважував М. В. Гоголь, історичні знання неможливі без історичного контексту: «Стислий огляд історії кожної частини світу, з усією її різкою характерністю, не поверховий, а поглиб-

лений – результат століть та подій, тому потрібен, що він породжує думки й примушує слухачів міркувати» [6, с. 283]. Така концепція подання навчального матеріалу, на його думку, має сприяти формуванню повноцінних систематизованих історичних знань. У зв'язку з цим він висловив свою згоду з позицією тогочасного авторитета: «Тільки тоді ви знаєте добре історію, каже Шлецер, коли знаєте її вздовж і впоперек, і навкоси, й у всіх напрямках» [6, с. 283].

Ще один спільний аспект обох методичних творів М. В. Гоголя із загальної історії та географії – проблема формування знань у пам'яті учня. У «Думках щодо географії» Микола Васильович писав: «Фігура землі насамперед має затриматися в його пам'яті» [5, с. 266]. У проспекті «Про викладання загальної історії» письменник також опікується тим, «щоб ще глибше все сказане увійшло до пам'яті» [6, с. 281]. Для цього, на думку М. В. Гоголя як педагога і певною мірою психолога, треба спиратися на засоби, які б забезпечили *«интерес и занимательность новизны»* [6, с. 281]. І тут неабияка роль відводиться наочним навчальним засобам. Насамперед, наголошував Микола Васильович, перед учнем «має бути одна лише мапа. Жодне географічне явище не слід пояснювати, не закріпивши до місця, хоча б це був тільки яскравий, живописний опис» [5, с. 265–266]. Тобто М. В. Гоголь вважав, що предмету географії не можна навчити у вербальний спосіб, яким би майстерним він не був, оскільки територіальні обриси найкраще сприймаються саме візуально, формуючи адекватні образи відповідних географічних об'єктів у пам'яті людини, а до того ще й формуючи цілком практичні навички використання картографічного матеріалу для орієнтування в просторі й установлення відповідності між найменуваннями та цілком визначеними речами. Для кращого запам'ятовування розташування певних об'єктів на поверхні Землі Микола Васильович пропонував застосовувати своєрідні елементи гри на відповідність: «Не завадило б вирізати кожну державу окремо, так, щоб вона формувала окремий шмат і, будучи складена з іншими, утворило б частину світу. Тоді буде видно й величину їхню й форму» [5, с. 269]. Але кращим з наочністю, більш привабливим та переконливим матеріалом для навчання географії, на думку М. В. Гоголя, може бути тривимірний макет поверхні Землі: «У цьому сенсі можна з користю застосувати Ріттерове барельєфне зображення Європи» [5, с. 267]. Водночас він називає й основну ваду, через яку такий тривимірний засіб не годиться для ефективного навчання дітей: «воно не вповні ще зручне для дітей через нечітке відокремлення світла й тіней» [5, с. 267].

Тобто як психолог він зауважував навіть на тому, на скільки комфортним є сприйняття візуальних об'єктів та на скільки адекватним (тотожним) буде уявлення в учня після такого споглядання наочного

засобу: «Найліпше в такому разі відлити з тривкої глини або з металу справжній барельєф. Тоді вихованцеві варто було б лишень поглянути на нього, щоб зберегти назавжди в пам'яті усі високі та низинні місця» [5, с. 267]. На думку письменника, закріпленню знань з географії могло б сприяти використання творів мистецтва, з жалем констатуючи, що вони «загалом з'являються перед географами вряди-годи. Переходу немає жодного від природи до творінь людини. Вони відрубані, ніби сокирою, від власного джерела. Я вже не кажу, що у них не подано цього шлюбного союзу людини з природою, від якого народжується мануфактурність» [5, с. 268]. Отже, М. В. Гоголь як творча особистість усвідомлював, що географія, простір, в якому живе людина, не може бути відокремлена від діяльності самої людини, закликав до гуманізації цієї природничої науки.

Для закріплення ж у пам'яті учня сюжетів з історії Микола Васильович пропонував здійснювати «повторительные обзоры». Тут також пропонується викладачеві вдатися до творчого підходу роботи з вивченим матеріалом: «Після історії усього світу та окремо кожної землі й народу не завадить здійснити огляд кожної частини світу і тут показати всі відмінності як їх, так і народів, що в них мешкають, щоб слухачі самі могли вивести результат» [5, с. 281]. Водночас учителю не слід забувати й про зв'язок історії з географією: «Історія подеколи має озорювати спогадами географічний світ їх. Минуле має бути доволі вражаючим й хіба що походить від суто географічних причин, щоб примусити викликати його. Але якщо вихованець вивчає водночас й історію, тоді йому треба показати простір її дії; тоді географія зливається й утворює одне тіло з історією» [5, с. 270–271]. Зауважив М. В. Гоголь і на необхідності дотримуватися хронологічного принципу подання навчального матеріалу: «Я повинен неодмінно показати, чим ознаменований початок, середина й закінчення кожного століття, потім дух й відмінні риси його. Щоб краще визначити кожне століття й уникнути монотонності чисел, я назву його ім'ям того народу, або особи, яка вивищилася в ньому над іншими і яскравіше діяла на поприщі миру. Ці сходинки століть є найкращий засіб до утвердження в пам'яті слухачів сучасності подій, осіб та явищ» [5, с. 283].

Дотримуючись розглянутих концептуальних засад та методичних прийомів, М. В. Гоголь як педагог прагнув довести, «що такий образ викладання буде більш дійсним та ближчим до істини» [6, с. 284]. Важливим аспектом викладацької діяльності він вважав забезпечення на засадах моральності правдивого висвітлення історичних подій і процесів, що має спиратися на наукові здобутки, а не на особисті вигадки лектора: «Принаймні, той, хто розуміє велич історії, побачить, що він [образ викладання. – Ю. С.] не витвір миттєвої фантазії, а плід тривалих розмірковувань та досвіду; що жоден епітет, жод-

не слово не кинуто тут для краси та мішурного блиску, а їх породило довготривале читання літописів світу» [6, с. 284]. Такі засади історичної освіти, на думку М. В. Гоголя як педагога, мають певне суспільне значення, оскільки впевненість в історичних знаннях, міцність уявлень про діяльність історичних постатей, ключові події та трендові процеси в розвитку людства забезпечують належне виховання підростаючого покоління, «освітити серця юних слухачів тим ґрунтовним досвідом, який розгортає історія, розуміючи її в істинній величі; зробити їх твердими, мужніми у своїх правилах, щоб ніякий легкодумний фанатик і жодне хвилине хвилювання не могло похитнути їх» [6, с. 284].

Отже, Микола Васильович Гоголь, відомий більшою мірою як майстер літературного слова, значною мірою обрав цю сферу діяльності через особисту потребу донести до широких мас сучасного йому суспільства й актуалізувати певні моральні принципи життя. Свою педагогічну місію він реалізував засобами художньої літератури. Проте цей напрям діяльності був безпосереднім наслідком його педагогічного досвіду, який сконцентрований у декількох спеціальних його творах, що повною мірою дають нам уявлення про відповідні переконання М. В. Гоголя, пояснюють його завзяття, з яким він прагнув стати вчителем/викладачем, а потім раптово змінити спосіб свого життя. Головні педагогічні настанови письменника зосереджуються довкола християнських канонів, спираючись на які він і визначав правила педагогічної та дидактичної роботи. Важливою тезою його педагогічних поглядів слід назвати принцип перманентного навчання, примату самостійної роботи індивідуума над пізнавальним матеріалом. Він наголошував також на ключовій ролі викладача, який має організувати навчальний процес у такий спосіб, щоб учень/слухач ставав не просто реципієнтом інформації, а активним учасником діалогу з наставником. Уміння зацікавити навчальну аудиторію М. В. Гоголь вважав основою успіху педагогічного процесу, бо нудьга породжує ледарство й неробство. Неабияку роль у захопленні уваги учнів та закріпленні знань у їх пам'яті М. В. Гоголь відводив не тільки захопливій промові лектора, а й використанню різноманітних наочних засобів навчання (мап, тривимірних макетів, природних об'єктів тощо) та простих переконливих прикладів із щоденного життя слухачів. Корисним для сучасних педагогів може бути і його ідея щодо принципів організації навчального курсу в цілому – «від загального до конкретного», «від простого до складного» та «від відомого до невідомого». Наголошував письменник і на необхідності подавати предмет вивчення цілісно та всеохоплююче, що ніби було предтечею визнаного сьогодні принципу системності. Таким чином, маємо достатньо переконливих фактів, які дозволяють дійти висновку, що М. В. Гоголь зробив неабиякий внесок у розвиток педагогічної думки.

Бібліографічні посилання

1. *Виноградов И.* Комментарии. О средних веках / И. Виноградов, В. Воропаев // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М. ; К., 2009. – Т. 7 : Юношеские опыты. Первоначальные редакции. – С. 689–694.
2. Всеподданнейшая докладная Записка Г. Министра Народного Просвещения, объ открытіи Университета Св. Владимира // *Журнал Министерства Народного Просвещения.* – СПб., 1834. – Ч. 3. – С. XL–XLIII.
3. *Гоголь Н. В.* <Авторская исповедь> / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6: Выбранные места из переписки с друзьями / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 215–249.
4. *Гоголь Н. В.* Искусство есть примирение с жизнью (Письмо к В. А. Жуковскому) / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6 : Выбранные места из переписки с друзьями / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 250–254.
5. *Гоголь Н. В.* Мысли о географии (Для детского возраста) / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 23 т. – М., 2009. – Т. 3 : Арабески. Разные сочинения Н. Гоголя / отв. ред. С. Г. Бочаров. – С. 163–170.
6. *Гоголь Н. В.* О преподавании всеобщей истории / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6 : Выбранные места из переписки с друзьями / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 272–284.
7. *Гоголь Н. В.* Правило жития в мире / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6 : Выбранные места из переписки с друзьями / Сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 300–304.
8. *Гоголь Н. В.* Ревизор / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М.; К., 2009. – Т. 7 : Юношеские опыты. Первоначальные редакции. – С. 377–454.
9. *Гоголь Н. В.* Русский помещик (Письмо к Б. Н. Б.... му) / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6 : Выбранные места из переписки с друзьями / Сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 109–115.
10. *Гоголь Н. В.* Споры (Из письма к Л***) / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6 : Выбранные места из переписки с друзьями / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 51–53.
11. *Гоголь Н. В.* Тарас Бульба / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М.; К., 2009. – Т. 7 : Юношеские опыты. Первоначальные редакции. – С. 188–253.
12. *Гоголь Н. В.* Христианин идет вперед (Письмо к Щ..... ву) / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6 : Выбранные места из переписки с друзьями / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 53–55.
13. *Гоголь Н. В.* Четыре письма к разным лицам по поводу «Мертвых душ» / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6 : Выбранные места из переписки с друзьями / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 75–88.
14. *Гоголь Н.* Плань преподаванія всеобщей истории / Н. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1834. – Ч. 1. – С. 189–209.

15. *Гоголь Н. В.* <Учебная книга словесности для русского юношества> Первоначальные наброски / Н. В. Гоголь // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6 : Выбранные места из переписки с друзьями / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 342–344.
16. О приведеніи въ дѣйствіе Проекта Устава и Штата Университета Святаго Владиміра. Указъ Правительствующему Сенату // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1834. – Ч. 1. – С. XCIX–CI.
17. О публичныхъ курсахъ въ университетахъ на 1834–35 академическій годъ // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1835. – Ч. 5. – С. 317.
18. О среднихъ вѣкахъ. Вступительная лекція, читанная въ С. Петербургскомъ Университетѣ Адъюнктъ-Профессоромъ Н. Гоголемъ // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1834. – Ч. 3. – С. 409–427.
19. Объ открытіи Университета Св. Владиміра // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1834. – Ч. 2. – С. XCII.
20. Опытъ біографіи Н. В. Гоголя, со включеніемъ до сорока его писемъ / соч. Николая М+ [П. А. Кулиша]. – СПб., 1854.
21. Проектъ Устава Университета Святаго Владиміра // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1834. – Ч. 1. – С. CVIII.
22. *Сиротенко В. Т.* Раннее средневековье в освещении Н. В. Гоголя (Днепропетровск, 1989): депонированная рукопись / В. Т. Сиротенко // РАН. Ин-т науч. информации по общественным наукам. – М., 1989.
23. Торжественное открытіе Университета Св. Владиміра въ Кіевѣ // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1834. – Ч. 3. – С. 296–315.
24. *Яковенко В. И.* Николай Васильевич Гоголь въ его письмахъ и литературныхъ произведеніяхъ / В. И. Яковенко // Сочиненія Н. В. Гоголя. Полное собраніе в одномъ томѣ. – 3-е изд. – СПб., 1911. – Стб. VIII.

Надійшла до редколегії 30.04.2014

УДК 94(477. 7):26/28»17/19»

Н. М. Діанова

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

**ПРОФЕСОР МИХАЙЛО КАРПОВИЧ ПАВЛОВСЬКИЙ
(до 150-річчя Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова)**

Проаналізовано особливості навчально-виховної діяльності професора протоієрея М. К. Павловського в Рішельєвському лицей (з 1865 р. – Новоросійському університеті). Показано його роль і місце в історії університету як професора богослов'я та настоятеля лицейської (в подальшому – університетської) церкви св. Олександра Невського.

Ключові слова: освіта, Рішельєвський лицей, виховання, церква, Новоросійський університет.